

I. MARXIZMUS—LENINIZMUS, TÖRTÉNELEM

I. ESZMÉK ÉS EMBEREK A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ERDÉLYBEN

ÍRTA: DUKKON ÁGNES

Az örökség

A XVII. századnak sajátos és a jövőt alapvetően meghatározó szerepe volt Erdély történelmében és kultúrájában. Ha a század első évtizedeitől az 1700-as évekig figyelemmel kísérjük a fejlődés menetét, egy magasba ívelő, majd megtörő s fokozatosan aláereszkedő vonalat láthatunk. Bethlen Gábor fejedelem a felemelő, I. Rákóczi György a megtartó, fia, II. Rákóczi György pedig ezzel az örökséggel rosszul sáfárkodó uralkodója volt Erdélynek, s az őt követő fejedelmek a század második felében mind többet vesztek el az ország biztonságából, önállóságából, miközben az ország sorsáért szintén felelősséggel tartozó főrendek arra törekedtek, hogy politikai színváltásaikkal mind többet nyerjenek a maguk számára. Erre különösen 1687 után, Erdély önállóságának megszűnésével [1] nyílt alkalom, s kevesen voltak, akik még ekkor is a köz javát tartották előbbrevalónak a családi birtok és az egyéni karrier kiépítésénél. Bethlen Miklós példája nem sok követőre talált.

A század első felének virágzását oly méretű hanyatlás követte, melyben semmi haladó társadalmi vagy művelődési törekvés nem tudott meggyökerezni, nem volt képes olyan hatást kifejteni, melynek akkor, az adott történelmi pillanatban komolyabb eredménye lett volna a feudalizmus elleni harcban. Egyrészt tehát a század derekán a politikában bekövetkezett törés határozta meg az alkotó szellem lehetőségeit és korlátait, másrészt pedig a kulturális örökség kettőssége.

Erdélyben a XVII. század folyamán a református vallás volt az uralkodó, az államvallás, ennek keretében, ennek fennhatósága alatt bontakozott ki minden szellemi mozgalom. Amíg Bethlen Gábor uralkodott, nem alakultak ki végzetes belső ellentétek a szellemi életben, a század 30-as éveitől kezdve viszont, I. Rákóczi György idején, Geleji Katona István püspök egyházépítő és műveltségszervező tevékenységét a legmerekvebb ortodoxia jellemezte, s ez a szemlélet követőkre talált a század végéig. A más vallások iránti türelmetlenség, a mozdulni nem akarás programja eleve útját állta minden haladó, egységes protestáns vagy nem szorosan vallási jellegű irányzatnak.

A XVII. században a reformáció mozgalmát s a református vallás művelődéstörténeti jelentőségét már nem vizsgálhatjuk önmagában, mert tartalmat a kor politikája s társadalma adott neki. Bethlen Gábor idején ugyanúgy államvallás volt, mint a Rákóczi fejedelmek vagy I. Apafi Mihály uralkodása alatt, de a zseniális, az ország külső és belső ügyeit felelősséggel és sikerrel kormányzó Bethlen Gábor számára mást jelentett az egyház szövetsége, mint az utána következő uralkodók számára. Az óvatoskodó s mindegyre védekezésre kényszerülő politika nem engedhetett nagyobb mozgást, határozott és nyílt előrehaladást a szellemnek. Az egyház hivatalos, a fejedelmi hatalmat támogató képviselői igyekeztek megőrizni a meglévőt és útját állni minden újító (puritánus, coccejánus, kartézianus) irányzatnak, nehogy ezek még jobban meggyöngítsék és elemeire bontsák az egyházat, mikor annak egyre

inkább szüksége volt az egységre a szervezkedő ellenreformációval szemben. De ez az ortodox, megújulásra képtelen „egység” már úgy sem tudta megtartani korábbi hatalmát és szerepét a Habsburgok erőteljes újrakatalizálási törekvései ellenében.

Pusztuló értékek

Ilyen előzmények után a század második felére a protestáns értelmiség soraiban és a vezető főúri körökben megoszlás jött létre, kialakultak a maradást és a haladást képviselő csoportok, s a század végéig egyre inkább elmélyült köztük a szakadék. A harc kezdetét és természetét Apáczai Csere János és Basirius Izsák vitája s mögöttük a gyanakvó, az angliai eseményektől [2] megrettenő II. Rákóczi György határozatlansága jelzi. Apáczai példája a század végéig lelkesít, Basirius álláspontja ugyancsak a század végéig talál híveket, s a hatalom szintén beleavatkozik a tudományos vagy teológiai síkon folyó vitákba, hasonlóképpen elfogult szemlélettel, s rendszerint saját erőviszonyainak megfelelően hoz döntést, függetlenül a vitában szereplők igazától s bármiféle igazságtól.

1673-ban a radnóti zsinaton szintén fellobban a harc a coccejánus és kartézianus eszméket hirdető Dési Márton, Csernátони Pál és az ortodox kálvinista papok között, de ez alkalommal a világi hatalmasságok közbelépésére Dézsiéket nem ítélik el, Apafi Mihály fejedelem csak hét év múlva, 1680-ban tiltja meg a coccejánus és kartézianus tanok hirdetését. [3]

Mind Apáczai Csere János, mind Dézsi Márton és Csernátони Pál pere, s az új, racionális tudományosságért vállalt áldozatkész munkája, kitartása nagy hatással volt a kortársakra, a velük közvetlen kapcsolatban álló diákságra. A nemzedékek átadták egymásnak ezeket az eszméket első hirdetőik és a hozzájuk kapcsolódó harcok emlékével.

A század harmadik és talán legkomorabb vitája Tótfalusi Kis Miklós és a kolozsvári református egyház vezetői (Szathmárnémeti Sámuel, Csepregi Turkovics Mihály és mások) között zajlott le 1698-ban. A „színjáték” vázlata itt is megegyezik az előzőekkel. *Szereplői*: egy haladó gondolkodású, nyugatot járt ember, aki lényeges változtatásokat akar véghezvinni az ország szellemi életében;

— az egyház gyakorlatban ortodox, elméletben új gondolatokat hirdető képviselőinek csoportja, mely mindenfajta változásnak ellensége;

— a vitába beleavatkozó hatalom (Bánffy György kormányzó személyében), mely ez alkalommal radikálisan elvágja az újító törekvéseket, már nem is a politikai erőviszonyok szerint ítélve, hanem személyes és kicsinyes indítókok hatására.

Tótfalusi Kis Miklós tragédiája sokkal mélyebb, de ugyanakkor sokkal kisebb hatósugarú volt, mint az elődöké. Az utóbbi tény magyarázata abban rejlik, hogy Kis Miklós nem katedrálról hirdette meggyőződését s haladó nézeteit a minden újra fogékony diákság körében, hanem szűkebb körben, kisebb közönség előtt vívta meg harcát. Nap mint nap kénytelen volt gyakorlati, néha látszólag jelentéktelen eszközök és események miatt hadakozni a kolozsvári egyházi vezetőkkel, akiknek a magatartásában már kezd kibontakozni a XVII. századra még nem jellemző, de később annál jobban pusztító bürokratizmus. Adminisztratív úton, a lélektani hadviselés eszközével odáig juttatják Kis Miklóst, hogy ő lesz az, aki először felemeli a szavát és védekezésében ellenségeit vádolja. Azután bebizonyítják neki, hogy az egyházi és világi hatalmasságokat büntetlenül nem lehet bíráltni. A felelősségrevonáshoz fórumot teremtenek Tótfalusinak is, mint Apáczai és Dési Márton esetében, csak nem a vita elején, hanem a végső pontján, amikor a „vádlott” már üldözött vad lesz és nincs más lehetősége, mint elfogadni ezt a nyilvánosságot.

Tótfalusi és ellenfelei összecsapásának háttere legalább olyan izgalmas kérdéseket vet fel, mint a lefolyása. Szathmárnémeti Mihály, Szathmári Pap János, Szathmárnémeti Sámuel, Csepregi Turkovics Mihály a coccejánus és kartézianus filozófia hívei voltak, kapcsolatot tartottak a holland egyetemek híres tudósaival és teológusaival (A. Roell-lel, C. Vitringával és másokkal) itthon pedig szembefordultak a szintén coccejánus szellemű Tótfalusival. [4] A „hitván vasmíves” és a teológus urak évekig húzódoó vitájában világnézeti és filozófiai ellentétek sajátos és lényeges szerepet játszanak, mert a fenti eszméket valló és hirdető emberek egyéniségén átszűrődve ezek lesznek a mozgatórugói annak a tömérdek nagyon is gyakorlati akadálnak, mellyel a kolozsvári egyház vezetői megnehezítik Tótfalusi munkáját.

Egy új tudományos világkép vagy filozófiai rendszer megértése és elfogadása még nem azonos annak alkalmazásával: a világot előrevivő nagy eredmények mindig a gondolkodás és a tett együttes bátorságából jutottak diadalra.

A szó és a cselekedet összhangjának követelménye nagyon régi eredetű, az ókori etikák nagy részében hol egészen pontosan, hol áttételesen megfogalmazódik. Arisztotelész az igazságosságot azért nevezi tökéletes erénynek, mert az nem más, mint a tökéletes erény *gyakorlati* megvalósítása „mert akinek birtokában van, az erényt nemcsak önmagában, hanem másokkal szemben is tudja gyakorolni”. [5] A sztoikus filozófia a természetben keresi ennek az összhangnak az alapját: „A legrövidebb út pedig a természet útja. Minden szavunk és tettünk legyen azért teljesen romlatlan”. [6] A kereszténység ugyancsak ráirányította a figyelmet az emberi jellemeket meghatározó őszinteség és képmutatás következményeire, a szó és tett egységéből eredő „megigazulásra”.

„Mert nem csak azok igazak Isten előtt, akik a törvényt hallgatják, hanem azok fognak megigazulni, akik a törvényt betöltik.” [7]

A középkor folyamán is, amikor a kereszténység már elvesztette eredeti, haladó szerepét, és a feudális államnak szolgáltató ideológiát, többször felébredt az igény a kezdeti idők szellemének visszaállítására, a vallás megtisztítására, az egyes embertől követelt fegyelem és „törvény” megtartására (eretnekmozgalmak). A XVII. századig főleg vallási keretek közt játszódtak le a tudati, erkölcsi harcok, így a reformáció is alapvetően etikai indítóokok s csak ezután teológiai nézeteltérések miatt jött létre. Luther élete és magatartása a legjobb példa rá, aki nem azzal a céllal harcolt a pápa ellen, hogy új vallást alapítson, hanem azért, hogy az eredetit meggyőződésből, tisztán gyakorolják. Később a szemére is vetik, hogy hitbeli buzgóságában, szigorúságában túltesz minden szerzetesen. [8] A reformáció az előző századokhoz képest sokkal intenzívebben foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az egyház, a pápaság a világi hatalommal szövetségre lépve nem az evangélium szellemében él, csak az üressé vált szavakat ismétli, s ezzel becsapja az embereket. A „vissza az eredetihez” jelszava áthatja a XVI. század teológiáját s egyre szélesebb körben terjed, növekszik népszerűsége. Ez a visszafelé tekintő program mégis sok újat adott a kornak: akik hirdették és vallották, nemcsak a teológiai, hanem a század tudományos és filozófiai kérdéseiben is az új s haladó mellé álltak. Kálvin rendszere és predesztinációtana volt az a keret, mely e törekvéseket szabályozta és irányt mutatott a gondolkodásnak. (Bár már a kezdet kezdetén megvoltak a későbbben kiteljesedett ortodox szemlélet csírái — melyet Servet megégetése is bizonyít. De a polgárság erői mégis itt összpontosultak, a reformáció elveinek vállalásával üzentek hadat a feudalizmusnak.)

A XVII. században pedig a reformáció szelleme nevelte ki azt a tudományos „középréteget”, amely Descartes filozófiáját átvette (részben vagy egészben — de közömbös nem maradt iránta,) és közvetítette közéletet teremtvé a filozófiában

a régi és az új elméletek összecsapására. Így kapcsolódtak be a holland egyetemeken tanuló magyar diákok is a század szellemi áramába, s közvetítették Nyugat-Európát Kelet-Európa számára, a hazai lehetőségek meghatározta módon átfogalmazva. A teológiai viták és újítások számára itt is elő volt készítve a talaj, de a filozófia és a tudomány számára még nem. Az utóbbiak az előzőn átszűrve jutottak el azoknak az értelmiségi és uralkodó rétegeknek a tudatáig, akik az ország művelődési életét irányították. Jellemző, hogy Apáczai Csere János Hollandiában az ortodox Voëtius tanítványa volt, ugyanakkor Descartes műveiért lelkesedett, itthon viszont II. Rákóczi György fejedelem puritánus nézeteiért akarta a Szamosba vettetni. Az uralkodók a vallási téren jelentkező változásokra voltak a legérzékenyebbek, mert a néptömegek érdekeit is ezek fejezték ki legjobban, tudományos igazságok bizonyításáért nem törtek ki lázadások, nem fejeztek le királyokat, de szociális és vallási követelések együttes jelentkezésével igen (pl. a huszita mozgalom; az angol puritanizmus a polgárháború idején).

A XVII. század végén Tótfalusi Kis Miklós tudatosan és belső indítókok hatására vállalja ezt a közvetítő szerepet a művelődés egyik sajátos területén, a nyomdászatban és könyvkiadásban. Abban különbözik kortársaitól és a legnagyobbakat kivéve elődeitől is, hogy nem mond le a teljesség igényéről, gyökeres változtatásra törekszik a hazai művelődési életben, mert sem a mestersége sem a tudománya nem tudta őt bezárni a csak polgárok és a csak tudósok szűk világába. Önmaga számára a legfőbb jónak a haza szolgálatát látta.

Tótfalusi programjának ugyanaz a gondolati háttere, az ideológiája, mint Szathmárnémeti Sámuelé és társaié: a coccejanizmus és ezzel összekapcsolódva a kartézianizmus. Hogyan lehetséges tehát ugyanazon filozófiát kétféleképpen alkalmazni, ugyanazon nézeteket hangoztatva teljesen ellentétes következtetésekre jutni?

Ebben az ellentmondásban a XVII. század utolsó évtizedeinek filozófiai, világnézeti zűrzavara tükröződik. A kor filozófiájára jellemző a különböző áramlatok és fejlődési tendenciák keveredése, melyek közül egy sem képes önállósulni. A harmincéves háború utáni Európában még mindig élnek a korábbi örökölt filozófiai és teológiai irányzatok, de megváltozott értékkel és szereppel: a század vége felé a kartézianizmus és coccejanizmus ürügyén és neve alatt már másról vitatkoznak, akik viszont a lényeghez híűek maradtak, többnyire nem elméletben, hanem gyakorlatban igyekeztek kifejezésre juttatni világnézetüket, elveiket. Kialakultak az ún. egyeztető filozófiák, melyek gyökerei egészen Descartes-ig, az ő dualizmusáig nyúlnak vissza. Descartes logikai műveiben (Értkezés a módszerről, Elmélkedések a metafizikáról...) hangsúlyozza a gondolkodás és kételkedés szükségességét, elveti az évszázadokon át uralkodó skolasztikus gondolkodást, természettudományos és természetfilozófiai műveiben pedig mérföldekkel viszi előbbre a tudomány fejlődését. Vallásfilozófiája és etikája viszont nem áll összhangban az előbbiekkal. Különösen a szubsztancia-fogalom értelmezése bizonyítja DESCARTES kettősségét, s ad lehetőséget arra, hogy egyrészt Arisztotelész rendszerével keverjék, másrészt pedig materialista jellegű tanok alapjául szolgáljon. DESCARTES ugyanis megkülönböztet egy abszolút szubsztanciát (Isten) és két véges, teremtetett szubsztanciát (test és lélek). A középkorban a test és lélek kettősségét (anyagi és szellemi szubsztancia), Arisztotelész nyomán tanították s a descartes-i két véges szubsztanciában még ez kísért, követőinek egy része ezt látja folytathatónak.

Descartes a kor időszerű politikai és társadalmi eseményeinek megítélésekor nem hangoztat radikális nézeteket. A társadalom szerkezetének megváltoztatását nem tartja oly mértékben szükségzerűnek, mint a tudomány fejlesztését. A társadalmat rendkívül bonyolult építménynek látja, melyen ha változtatni lehetne is,

de vajmi kevés a remény, hogy javítani is lehessen. Ha pedig a változás jobbat nem hoz, csak mást, akkor mi szükség a meglévő szétrombolására?

Ezért Descartes az önfegyelmet, mint vezérelvet társadalmi vonatkozásban is fontosnak tartja, mondván, hogy „egészen hatalmukban csak saját gondolataink vannak”, ezért lehetőleg ne a világ rendjét, hanem saját kívánságainkat igyekezzünk megváltoztatni. [9]

Descartes filozófiája hamarosan követőkre talált a coccejánusok vagy a coccejánizmussal rokonszenvező tudósok, professzorok, orvosok körében (Heerebord, Ch. Wittich, A. Heydanus). [10] Már a kartéziánusok első nemzedékében rétegeződés jött létre a mester tanainak értelmezésében filozófiai kétarcúsága következtében: tovább lehetett építeni balra és jobbra egyaránt, s a tanítványok, követők éltek is ezzel a lehetőséggel.

HENRICUS REGIUS (Henrik de Roy, 1598—1679), az utrechti egyetem orvos-professzora eljut a materializmusig. Előadásában a descartes-i fizikát és módszertant képviselte, de több vonatkozásban cáfolta mesterét. Vele ellentétben azt vallotta, hogy a léleknek nincsenek veleszületett eszméi, csupán a gondolkodás képességével rendelkezik, s a fogalmak eredete a tapasztalatban gyökerezik, mely egyrészt a megfigyelésem, másrészt a hagyományon alapul.

ARNOLD GEULINX (1625—1669) és mások az okkázionalizmus irányába viszik tovább Descartes gondolatait, mely szerint szellem és anyag, test és lélek között nem lehetséges semmi kölcsönhatás, ezek egymást kizáró ellentétek. Míg Regius fiziológiai és pszichológiai kísérletekkel igyekezett bizonyítani, hogy az agyban és az idegekben állandóak a kölcsönhatásos folyamatok, addig Geulinx spekulatív meggondolásokra támaszkodva hirdeti, hogy az ész Isten képmása, tehát semmi köze az anyaghoz, s az jelenti a teljes odaadást Isten iránt, ha belátjuk minden véges dolog értéktelenségét. [11]

Ez tehát a descartes-i filozófia továbbfejlődésének két fő ága, melyek a század végére nagyon terebélyessé váltak.

Az első „egyeztetők” rendszereiben még több eredetiség volt, mint akik a század utolsó évtizedeiben léptek fel hasonló tanokkal, mert ekkor még a kartéziánus — ortodox szembenállás volt jellemző a szellemi életre, a Descartes-követőknek tehát a rész-kérdésekre való tekintet nélkül egységes frontot kellett alkotniuk az új filozófia és tudomány egészének érdekében, meg kellett vívni a harcot a skolasztikával.

A második nemzedék — a tanítványok — ingadozása, visszalépése, az új eszmék fokozatos elértéktelenítése, terminológiai vitává alakítása részben a kezdeti belső megoszlásból, a dualizmus kínálta elágazásból, részben pedig a társadalmi változásokból, a feudális és polgári erőviszonyok alakulásából ered. (Pl. Hollandiában az „aranykor” alkonya hozza magával.) [12].

A XVII. század második felének szellemi térképe bizonyos mértékig rokon a hellenisztikus koréval: Arisztotelész egységes filozófiai birodalma széthullik, s romjain létrejön a sztoicizmus, epikureizmus és a szkepticizmus irányzata — de egyik sem hoz határozott építő programot, mégha hordoz is magában olyan elemeket, melyek alkalmasak a fennmaradásra. Jellemző az átmeneti korok filozófiájára, hogy az előző, virágzó nagy filozófiától az etikai kérdéseket veszik át, mindegyik irányzat sajátosan értelmezi és kiegészíti újabb elemekkel, a matematikát és a geometriát azonban ilyen módon sohasem népszerűsítik, vagy fejlesztik tovább. Descartes filozófiája és a kartézianizmus is így aránylik egymáshoz, csak rövidebb idő alatt s ennél fogva intenzívebben zajlik le a régivel folytatott harca, a fejlődést szolgáló tudományos vívmányainak elismertetése. S ahogy nincs sztoikus matematika, ugyanúgy nem beszélünk kartéziánus geometriáról sem, bár a holland egyetemeken foly-

tak kartézianus szellemű matematikai, fizikai előadások. Jól szemlélteti a század „szellemi interregnumát”, az erkölcsi és vallási teóriák keveredését a coccejanizmus rétegződése és a kartézianizmushoz csatlakozó irányzatainak fejlődése, a művelődési és politikai kérdésekhez kapcsolódása.

JOHANN KOCH (COCCEUS) (1603—1669) teológiai rendszere mélyebb és elméletibb jellegű, mint a korábbi hitviták kategorizmusa s a protestantizmusban is egyre inkább jelentkező tekintélyelv. A tan lényege, mely a század sok kiváló tudósát, prédikátorát meghódította: a Biblián és nem a szertartásokon alapuló vallásosság és ezzel együtt a személyes átélés fontossága, s nem a külsőségek képmutató átvétele. A keresztény hit lényegét és alakját egyaránt a bibliában kell keresni, ezért a szentírás magyarázata csak magából a szentírásból lehetséges, nem pedig kívülről bevitt elvekből és értelmezésekből. Így kerül sor a szövegkritika megalapozására, hiszen ahhoz, hogy az egyház a Biblia eredeti szellemét közvetíthesse és hirdethesse, meg kell tisztítani a hibáktól, melyek a fordítások és a helytelen szómagyarázatok útján kerültek bele. A középkorban a teológusok körében az Ószövetség nyelve, a héber teljesen ismeretlen volt, csak a latin fordítást ismerték — sok esetben abból is csak egyes részeket, az egyházatyák megbízható kommentárjaival ellátva.

Luther fellépése idején Johannes Reuchlin, a nagy hebraista tudós, és az ő hatására Philipp Melancthon foglalkozott a Biblia eredeti szövege és a fordítások összevetésével, s ennek a filológiai munkának a reformáció kezdeti szakaszában nagy jelentősége volt. Teljes mértékben megfelelt a tartalmi vonatkozásban Luthertől meghirdetett „vissza az eredetihez” szellemének.

A reformáció későbbi periódusában sem szakad meg a filológiai kutatások folytonossága s a héber nyelv iránti érdeklődés, melynek tanítását a XVII. században Németalföld protestáns egyetemein bevezették. (Maga J. Koch is héber nyelvet és teológiát ad elő a leideni egyetemen.)

A coccejánus tanításnak volt egy fontos tétele, mely látszólag érthetlenné teszi, miért kapcsolódott össze a kartézianus mozgalommal: Koch teológiai rendszere ugyanis kimondja, hogy filozófiai elveket a teológiában érvényesíteni nem szabad, mert az értelem nem lehet sem forrása, sem szabályozója az igazságnak, mely — ahogy a keresztény egyház általánosan hirdeti — csakis isteni kinyilatkoztatás és nem az emberi ész segítségével ismerhető meg. [13]

A skolasztika elleni harc azonban egy táborba tömörítette Descartes és Koch híveit, s ez a tétel háttérbe szorult a sokkal komolyabb és veszélyesebb ellenfél mögött. A skolasztikus szemléletmód egyaránt akadályozta a tudományos megismerés előrehaladását, új módszerek kibontakozását és a vallási téren jelentkező, polgári igények létrehozta áramlatok (puritanizmus, janzenizmus, pietizmus) érvényesülését. A két irányzat találkozása és közös érdeke a XVII. század második felében lesz nyilvánvaló, mert kezdetben mindegyiknek a saját területén kellett megvívni a harcot, ezután került sor arra, hogy a szakkérdések elvi kérdésekké, politikai nézeteikké, ideológiai vitákká váljanak. Társadalmi vonatkozásban a közös ellenfél tette lehetővé a kartézianizmus és coccejanizmus híveinek kapcsolatát, tudományos téren pedig a hasonló *módszer*: a szabad vizsgálódás módszere, melyet Descartes korlátlanul alkalmaz, Koch pedig a Bibliára és a hitre hivatkozva szűkebb teret enged neki — de a magatartás, a zárt rendszerek elvetése mégis csak rokon mindkét mozgalomban.

Ahogy Descartes filozófiája nyomán létrejött a kartézianizmus, ugyanúgy Koch teológiai rendszere is ártértelemeződött a coccejánus mozgalomban, felhasználódott különféle részletkérdések igazolására: az egész elmélet részeire bomlott.

Három fő irány alakult ki: a *védekező*, mely nem fejlődik tovább, a *fejlődő*,

mely ismét több ágra esik szét, de ebből nő ki az a kicsi haladó csoport, is, mely a coccejanus és kartézianus nézeteknek csupán a legfontosabb elemeit őrzi meg, s így mindig nyitott és befogadásra képes marad (Tótfalusi Kis Miklós is ehhez az ághoz tartozik); végül az *elferdített* változat, mely már nem a coccejanizmus lényegére épül, eklektizmus, ortodox elemek keveredése jellemző rá.

Ez a megoszlás azt eredményezi, hogy az eredeti név megmarad, az egymástól elkülönült ágak mindegyike jogot formál rá, de az irányzat egésze szétesik. Egy adott koncepcióból sok kis részlet lesz, melyeket más nagy koncepciók szintén kis részleteivel vegyítenek, s így ezek az áramlatok az eredeti gondolathoz képest visszaesnek, mert nem képesek azt a szerepet betölteni, amelyre az *egész rendszer* volt hivatva.

E részizgazságokból összetevődő elméletek ezért ugyanolyan kerékkötői lesznek a haladó, gyakran semmilyen iskolához nem tartozó tudósoknak, gyakorlati embeereknek, mint a nyílt ortodoxia. Viszont a kartézianizmus és coccejanizmus kezdeitől fogva egészen a század végéig nyomon követhető az a fejlődő, de eléggé elszigetelt ág, melynek képviselői nemcsak hűek maradnak a nagy mesterek tanaihoz, hanem önállóságra törekedvén gyakran tovább is fejlesztik azokat.

Ők nem alkotnak iskolát, nem egymástól veszik át a filozófiai, teológiai tanokat, hanem az eredeti alkotóhoz fordulnak, így mindig teljességében látják a gondolatot, s ha nem fogadják el, de nem is hígítják fel, nem torzítják el az eredetét. E sokféle ágazó teológiai és filozófiai rendszerekből rengeteg varriációt, rengeteg kis ideológiát lehetett létrehozni, melyek az őket alkotó csoportok érdekeit, cselekedeteit támasztották alá, s így alakult ki az a bonyolult szövevény, amelyben az emberi indulatok, a mindenkori politika és a hatalmat kézben tartó osztály, valamint a tiszta elméleti kérdések egyaránt fontos szerepet játszottak.

Mindezeket figyelembe véve mégsem beszélhetünk a kartézianizmus és a coccejanizmus tündökléséről és bukásáról, mert a század közepe tájától egyre erősödő szellemi devalváció ellenére is voltak mindvégig igazi hívei e filozófiának. Ők vagy az eredeti forrásból merítették tudományukat, vagy a kartézianizmus és a coccejanizmus egészéből levont tanulságok alapján nem filozófiai rendszert, hanem új szellemű oktatást, könyvkiadást, orvostudományt igyekeztek létrehozni (sajátos közép-kelet-európai feladat!), mint nálunk Apáczai Csere János, Tótfalusi Kis Miklós, Pápai Páriz Ferenc.

A század utolsó éveiben Erdélyben különösen nyilvánvalóvá válik az erkölcsi és a tudományos értékek díszharmóniája, melynek eredete a társadalom válságában keresendő.

Ez a magyarázata annak, hogy szembekerül Tótfalusi eredeti, a reformáció szellemét megőrző coccejanizmusa Csepregi Turkovics Mihály, Szathmárnémeti Sámuel és mások felfogásával, akik a nagy nyugat-európai „egyeztetők” magyar reprezentánsai voltak. S bár Kolozsvárott Tolnai István és Pataki István híres coccejánus professzoroknál tanultak, Utrechtben és Leidenben pedig Ch. Wittich és B. de Volder elnöklete alatt védtek meg disszertációjukat teológiából és filozófiából, mégis csupán az akkori filozófiai tekintélyek éleseszű interpretálói lettek, „anélkül, hogy a befogadott elveknek komoly harcosává váltak volna”. [14]

Tótfalusi és legkiválóbb kortársai etikai alapon fogadják el a kartéziánus és coccejánus elveket: az ő felfogásukban legtöbbször erkölcsi magatartássá formálódnak a kor haladó szellemi irányzatai, mert nem a filozófia, hanem főként a gyakorlat szintjén jutnak kifejezésre, mint a nemzet szempontjából szükséges és hasznos változtatás ideológiája. Kis Miklós művelődéspolitikai tervei is erre az alapra

épültek, a megvalósítás eszköze pedig a könyvkiadás, a magyar nyomdászat fejlesztése lett volna, ahogy a Zsoltárok előszavában kifejtette.

Tótfalusi terveinek kudarca mutatja, hogy a XVII. század haladó szellemi áramlatainak etikai átértelmezése szintén egyoldalúan, az önfeláldozásban nyilvánulhat meg, mert nincs olyan társadalmi osztály vagy réteg, amelynek érdeke lenne győzelemre segíteni e terveket. Másrészt pedig Erdély tudományos világa a század vége felé egyre inkább elszakad a gyakorlattól, elszigetelődik, mert nem tűz maga elé nagyobb feladatot, mint a részletkérdéseken való vitatkozást, a nyugati egyetemek tudósainak kommentálását.

Így kerül szembe egyik részről a mesterségben, hitben és tudásban maximálisat követelő Tótfalusi a mind jobban bezárkózó, termékettelenné s az élettől idegenné váló tudomány erdélyi képviselőivel, s hogy mindegyik coccejánusnak mondta magát, ez már csak pusztán terminológiai kérdés volt.

JEGYZETEK

- [1] Magyarország története II. kötet Budapest 1962.
- [2] A magyar irodalom története II. kötet 241. l. Bp. 1964.
- [3] HEREPEI JÁNOS: Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmak történetéhez III. 140. l. Szeged—Budapest, 1971.
- [4] ZOVÁNYI JENŐ: Cikkei a „Theol. Lexikon” részére 307. l. 344. l. 345—437. l. és Herepei János i. m. 198. l.
- [5] ARISZTOTELÉSZ: Nikomakhoszi etika 116. l. Budapest, 1974.
- [6] MARCUS AURELIUS Elmélkedései (Ford. Huszti József) 54. l. Budapest. 1974.
- [7] Újszövetség Pál lev. a Rómabelieknek 2. 13, és Máté ev. 7. 21.
- [8] RICHARD FRIEDENTHAL: Luther élete és kora Bp. 1973.
- [9] RENÉ DESCARTES: Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. Filozófiai Írók Tára, 18. l. Budapest 1881.
- [10] ZOVÁNYI JENŐ: A coccejánizmus története 59. l. Budapest, 1890.
- [11] SÁNDOR PÁL: A filozófia története I—III. Budapest 1965. I. kötet 335. l.
- [12] WITTMAN TIBOR: Németalföld aranykora 190—196. l. Budapest, 1965.
- [13] ZOVÁNYI JENŐ: i. m. 26. l.
- [14] HEREPEI JÁNOS: i. m. Keserű Bálint bevezetője III. kötet 7. l.

IDEEN UND MENSCHEN IN DER II. HÄLFTE DES XVII. JAHRHUNDERTS IN SIEBENBÜRGEN

Ágnes Dukkon

Die sich im Laufe des XVII. Jahrhunderts abspielenden philosophisch—theologischen Kämpfe bieten ein eklatantes Beispiel dafür, wie und weshalb ein gegebenes Ideensystem in seine Elemente zerfällt, wieviele Bedeutungen, wieviele Interessen sich an eine Benennung knüpfen können und welche Rolle der Name selbst bzw. die sich hinter ihm verbergenden verschiedenen Interpretationen in der gegebenen Gesellschaft spielen.

In den geistigen Kämpfen des XVII. Jahrhunderts gibt es zahlreiche neue Momente, die in Richtung des folgenden Jahrhunderts weisen, aber den alten Wurzeln entsprossen. Die typischen und vielerwähnten „...ismen“ des Jahrhunderts, der Coccejanismus und der Cartesianismus spielen diese Mittlerrolle: den Anspruch auf Reinheit und Originalität der Religion und des Glaubens hatten sie vom XVI. Jahrhundert erhalten und wollen ihn — bewahrt — weitergeben, streben aber in der Wissenschaft, in den Forschungsmethoden — losgelöst zwar von den Vorfahren, nicht aber vom Glauben selbst — neue Ergebnisse an. Nachdem diese Richtungen ziemlich komplexer Art waren, bildeten sich unter den sie vertretenden Menschen: Wissenschaftlern, Ärzten und Theologen, unzählige Beziehungen verschiedenster Art heraus, die grundlegend auch durch die Zugehörigkeit zu Ost—Europa oder West—Europa determiniert waren.

In Ost—Europa — und so in Siebenbürgen — wurde bis zur II. Hälfte des Jahrhunderts die Frage der *Anwendung* zur Wasserscheidelinie: wieviel sind hier die westlichen fortschrittlichen Ideen

an sich wert und wieviel, wenn sie umgedeutet als Ideologien zur Lösung konkreter Aufgaben (Volksbildung, öffentlicher Unterricht, Medizin) erscheinen. Auch das Scheitern der volksbildenden Pläne des weltberühmten Buchstabenschützers und Buchdruckers Miklós Tótfalusi-Kis hängt mit diesen verzweigten und aufeinander zuströmenden Richtungen zusammen: die Anwendung galt ihm als Beweis dafür, dass er in der Tat — und nicht nur in Worten — Anhänger eines fortschrittlichen philosophischen Systems war.

ИДЕИ И ЛЮДИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ХУП-ГО ВЕКА В ТРАНСИЛЬВАНИИ

Дуккон Агнеш

Философская и теологическая борьба ХУП-го века ясно показывает, как и почему разделяется философская система данного века, какие второстепенные значения и интересы могут примкнуть к определенному сектору или обозначению этой системы, и какую роль играют термины с различными толкованиями в обществе того времени.

В теоретической борьбе ХУП-го века много таких новых течений и направлений, которые уходят корнями в прошлое, но развиваются дальше, включая в себе уже элементы новой буржуазной философии.

Картезианизм и кокцеянизм, широко распротсраненные и характерные «измы» ХУП-го века, играют эту посредническую роль: требование чистоты религии в них осталось от ХУI-го века и они стремятся передать его следующему поколению, но одновременно наука и новые исследовательские методы достигают блестящих результатов, отступая от прошлого, но не от религии.

Так как эти философские—теологические концепции были очень сложны, между их последователями — учеными, врачами, теологами — создавались различные связи — связи единомышленников и враждующих сторон, которые были определены и принадлежностью к Восточной или Западной Европе.

В Восточной Европе — например, в Трансильвании — вопрос внедрения новых идей в жизнь стал водораздельной линией. Западные передовые теории появились как «чистая философия», но с другой стороны, в случае их переосмысления эти идеи становились идеологиями просветительства, всеобщего обучения и медицины.

Неудача просветительских планов всемирно известного типографа и резчика букв, Миклоша Киша Тотфалуши имеет связь с этими разветвленными и часто враждующими друг с другом направлениями. Внедрение этих идей в жизнь было для него доказательством того, что он не на словах а в деятельности относится к последователям передовой философии своего времени.